

Андрій Олександрович Колесников

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ORCID: 0000-0002-8365-7598; e-mail: akolesnykov2015@ukr.net

З досвіду опису і картографування українських новожитніх говірок полілінгвального ареалу межиріччя Дністра і Дунаю

Реферат: Автор аналізує та узагальнює дослідницькі процедури, результати їх застосування для опису і картографування особливого латерального ареалу побутування української мови, в якому вона в неоднакових у просторовому і часовому вимірах соціолінгвальних умовах функціонує у вигляді новожитніх говірок. Вивчення таких полілінгвальних і полідіалектних ареалів спонукає науковців до пошуку шляхів удосконалення методології діалектологічних досліджень і призводить до відкриття нових мовних фактів.

Ключові слова: українська мова, новожитня говірка, генеза, динаміка, полілінгвальний ареал.

Abstract: The experience of describing and mapping the Ukrainian resettlement dialects spread in the multilingual area between the Danube and the Dniester. The author of the article analyses and summarizes research procedures, the results of application thereof to describe and map a special lateral area of existence in the Ukrainian language. It functions in a different area and temporal socio-lingual conditions in the form of resettlement dialects. Research into the multilingual and multidialectal areas prompts scientists to improve the methodology of dialectal research.

Keywords: the Ukrainian language, resettlement dialect, origin, dynamics, multilingual area.

Межиріччя Дністра і Дунаю (МДД) – латеральний ареал поширення української мови, де вона у вигляді генетично різнотипних новожитніх говірок функціонує в полілінгвальному середовищі (у тісному контакті з російською, румунською, болгарською, тюркськими та іншими мовами) понад 200 років, не маючи при цьому (до сер. XX ст.), маючи слабку (до 90-х рр. XX ст.) і лише останнім часом – дещо сильнішу підтримку літературного стандарту.

Українські говірки МДД починають активно вивчати з сер. XX ст.: праці А.М. Муқан (1960), В.П. Дроздовського (1962), Т.П. Заворотної (1967), П.Ю. Гриценка (1980). Вчені досягли значних успіхів в їх описові, визначивши загальні риси найтипівіших мішаних говірок ареалу та з'ясувавши їхнє місце в українському мовному просторі як говірок південно-східного наріччя степового (західностепового) мішаного і перехідного (до південно-західного на південно-східній основі) типу.

Серед діалектних рис на цьому етапі виявлено низку яскравих явищ, системно властивих цим говіркам і дотепер, напр.: дієслівні форми 1 особи однини без

чергувань *д//дж, с//ш, з//ж, т//ч*, що зближує ці говірки з іншими степовими та деякими слобожанськими, і з наголосом у багатьох формах на першому складі, що відрізняє їх від східностепових і слобожанських (*ход'у, нос'у, прос'у, воз'у, к'рут'у, лет'у*); поширення інфінітива на *-т'* (*ходит', робит', писат'*), форм 3 особи однини II дієвідміни на *-е* (*ходе, робе, варе*); втрата дієсловами чергувань *т//ч, д//дж, с//ш* при приєднанні суфікса *-ува / -уй* (*зак'рут'уйеш, п'ідгро-мад'уваў, вик'рас'ували*) та пом'якшення в цій позиції передньоязикових [д], [т], [з], [с] (*по'каз'увати, з'гад'увати, за'пис'увати*); стирання дієслівних синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*ходитиму*); утворення пасивних дієприкметників, зокрема від дієслівних основ на *и*, суфіксом *-ан-* із втратою чергувань зубних [д], [т], [з], [с] з шиплячими перед ним (*з'робл'аний, за'м'ис'аний, пок'лад'аний*); поширення іменникових відмінкових форм без наслідків другої палаталізації (*у до'рог'і, на я'линк'і, у ст'р'іх'і, у Мат'роск'і*); послаблення використання кличного відмінка, зокрема із заступленням його формою називного відмінка під час контакту мовців на близькій відстані, але збереженням у ситуації, коли кличуть здалеку; руйнівний аналогічний вплив на IV відміну іменників з боку II (*не'ма тел'а / тел'онка, да'ти тел'у / тел'ов'і*); індукція твердого типу відміни на м'який і мішаний типи іменників I та II відміни (*учител'ов'і, ко'н'ов'і, ком'ішов'і; земл'о'ю, вулиц'о'ю, ду'шо'ю*); індукція м'якого типу відмінювання прикметникових слів (*ц'іх, но'в'іх, ма'л'ій* (наз. відм., одн., ч. р.), *ц'іми*); активізація компонента *самий* як засобу творення найвищого ступеня порівняння прикметників (*самий кра'сивий*); тенденція до втрати чергування *з, х, к // ж, ш, ч* при творенні присвійних прикметників (*Ол'гин, с'вахин, с'вах'ин; дочк'ин, дочкин*); поширення форм без початкового [н] займенника *в'ін* після прийменника *до* (*його, на його, з його*; форми дав. відм. одн. жініч. р. *й'її*, що є результатом індукції форми род. відм. (*да'ти й'її, й'її с'ім год*); форми місц. відм. одн. жініч. р. *на ч'ейі*; стягнених форм орудн. відм. одн. жініч. р. вказівних займенників (*тойу, ц'о'ю*), а також род. і дав. відм. одн. жініч. р. (*тойі, ц'о'ї*)); розвиток полісемії прислівника *де* та омонімічного сполучника (*той де п'ішо'ю*); своєрідні пестливі структури прислівників (*туточки, тамочки, такочки, ос'дечки*); розрізнення локативних прислівників (*туди і ту'до'ю, куди і ку'до'ю, суди і су'до'ю*), де перші позначають напрям, кінцеву точку руху, а другі шлях; активізація сполуки *коло* + род. відм. з локативним значенням (*коло за'бору, коло мене*); поширеність, замість літературних сполучників причини, форм *за'тошо, з'а'тошо, за'цешо, то'гошо, тошо, тешо*; скорочених реалізацій умовних кон'юнктивів *йак, шо* (замість *якби, якщо*); *шоб* (замість *якщо б*); усунення сполучника *але*; широке функціонування запозичених з румунської мови елементів *мей, бре / брей, га'та / га'та* (*мей Ван'а / с'час з в'інок б'уде, ка'жи мей / брей, ни плач / бре, о'дин мужч'іна і га'та*); активність спонукальної частки і вигуку *гай* (*гай п'ішли, гай йа с'кажу*) та ін.

Деякі виявлені на попередньому етапі дослідження діалектні риси мішаних говірок мають чітку південно-західну генезу. Такою є, напр., частка, омонімічна з вигуком *а'ди* (*а'ди! / комаш'ки / ше б'уде видно дош"*).

Чимало південнобессарабських рис встановлено і на рівні лексики, напр.: *гра'дина* – ‘поливний город’, *гар'ман* – ‘город у садибі’; пор. похідні: *гарману'вати*

– ‘толочити’: *ко|рова в'і|дя|з|алас' і |чисто бур'а|ки згарману|вала; гар|мане"ний – 'битий': |хай но |мама н'р|ийде / ото |будеш гар|ман'ана.*

Новий етап дослідження українських говірок МДД пов'язаний, з одного боку, з вивченням інтерферентних явищ, описом процесів міжмовної взаємодії, картографуванням цього ареалу як полілінгвального, з іншого – з удокладненням інформації про генезу і динаміку українських говірок ареалу, пошуком нових діалектних явищ та рис, не виявлених на попередніх етапах спостереження, а також тих діалектних ознак, що відрізняють говірки різних генетичних діалектних типів, та й із встановленням самих цих типів та їхніх мікроареалів (див. праці П.Ю. Гриценка, А.О. Колесникова, М.С. Делюсто, О.О. Мірошніченко та ін.). Зокрема, встановлено, що за домінування в ареалі говірок мішаного типу, досі зберігаються говірки з ознаками моногенезу, яким понад 200 років, а також є специфічні, генетично і динамічно різнотипні говірки новішої формації. Тобто південнобессарабський ареал неоднорідний не лише в мовному, а й у діалектному плані стосовно вияву української та інших мов, а такі різні соціолінгвальні умови розвитку говірок неоднаково впливають на їхню динаміку.

В результаті картографування виділено 5 мікроареалів українських говірок МДД (Колесников 2016). Найбільш однорідний у мовному відношенні Білгород-Дністровський район (81.9% – українці, 8.8% – росіяни, 6.2% – молдовани, 1.2% – болгар). Він охоплює один мікроареал (українські бессарабські надморські говірки) з більшою частиною території Татарбунарського (71.3% українців) і Саратського (43.9% українців) районів не лише за ознакою переваги українського етномовного складника, а й за низкою ізоглос та діалектною строкатістю української мови: на тлі мішаних говірок проступає мозаїка мікросистем з ознаками моногенезу інших генетичних типів (буковинсько-подільського чи північнобессарабського: сс. Райлянка, Молодове Саратського району, Райлянка Татарбунарського району; середньонадніпрянського: сс. Стара Царичанка Білгород-Дністровського району, Плахтіївка Саратського району; східнополіського – с. Ярославка Саратського району), які поступово зазнають редукції під впливом діалектного оточення. Другий мікроареал (українські бессарабські наддунайські говірки) межує з першим і об'єднує мішані, відносно однорідні мікросистеми Ізмаїльського (28.9% українців) і Кілійського (44.6% українців) районів. Третій мікроареал охоплює північно-західну частину Тарутинського району. Його характеризує просторова відірваність від перших двох мікроареалів та вплив на мішані говірки мікросистем північнобессарабського діалектного типу, центром іррадіації якого виступають компактно розташовані говірки сс. Петрівки, Височанського, Новоукраїнки, Плачинди, а також одна моногенна говірка слобожанського діалектного типу, що контактує в одному населеному пункті (с. Олександрівка) з російською липованською мікросистемою. Четвертий мікроареал (говірок новішої формації) охоплює переважно Арцизький район (27.4% українців) і об'єднує представників різних, переважно західноукраїнських, материнських генетичних типів (носіїв архетипів південно-західного і північного наріч). Деякі українські говірки цієї мікрозони мають діалектну домінанту, розвиваючись за типом моногенних. В цьому мікроареалі переважає західнополіський діалектний тип (сс. Новоселівка й Мирнопілля), а також присутній закарпатський тип, що домінує у с. Прямобалка.

П'ятий мікроареал охоплює Болградський, Ренійський, частину Арцизького і Тарутинського районів, де українські говірки перебувають в меншості щодо інших контактних мов, вони переважно редукативні й контактують з іншими мовами в межах населених пунктів.

Картографування новожитніх говірок, як і їхній опис (Баранникова 1975; Жирмунский 1976), становить лінгвістичну проблему (АУМ; Матвіяс 1970; Гриценко 2006), оскільки традиційний діалектологічний підхід зазвичай не встановлює достатньої кількості ареально релевантних протиставлених рис, які в говірках до того ж широко варіюються з іншими, що не виявляють протиставлень. Крім того, характер просторової реалізації діалектних рис розмитий, зазвичай не вдається встановити чітких ізоглос, ще рідше справджуються очікування дослідників щодо сходження їх у пасма. Задля розв'язання цієї проблеми доцільно не обмежуватися ареально релевантними рисами, що показали свою дієвість для класифікації і картографування старожитнього мовного простору, а шукати нові, специфічні для кожного новожитнього ареалу, спираючись при цьому на його описові дослідження. Допомагає в цьому і залучення соціолінгвістичних свідчень, системний підхід до говірок з елементами функційного аналізу, що передбачає пошук не лише рис, відмінних від літературного стандарту та інших говірок, а й спільних з ними, а також "ареалів відсутності" (Никонов 1983) чи нульових діалектних рис – наявних в зіставлюваних ідіомах, але відсутніх в аналізованому¹.

Уважаємо, що загалом диференційний підхід у діалектології має залишатися домінантним, але для того, аби знайти ці диференційні діалектні риси, особливо новожитніх говірок, треба вдатися до послідовного системного підходу. Дослідник, шукаючи від самого початку вивчення діалекту лише його диференційні (відмінні від літературної мови та інших діалектів) риси, бере за основу свого дослідження хибну думку, що він начебто досконало знає всі риси літературної мови, всі риси інших діалектів та досліджуваної говірки, і тоді на основі зіставлення встановлює відмінності. Але відносно повне знання літературної форми мови, як і повне знання діалектної, має виходити з опису їх як системи. Спочатку треба системно описати кожну говірку, потім узагальнити ці описи як знання про діалект; знання про діалекти дадуть знання діалектної форми загальнонародної мови, з урахуванням якої формується і така її складова як літературна форма. Тобто для того, аби укласти вірогідний перелік диференційних рис, варто взяти за основу опису системний підхід до говірок як конкретних комунікативних систем, принципово рівнозначних мові (Гриценко 2007) з настановою на повноту опису говірки / мови як семіотичної системи.

Необхідність пошуку нових ареально релевантних діалектних рис новожитніх говірок задля їх адекватного опису зумовлена: 1) неповнотою переліку таких рис старожитніх говірок, що стали основою новожитніх, пор. (Гриценко 2013); 2) значною динамікою таких систем, спричиненою новими умовами їхнього розвитку: а) контактом з іншими мовами; б) контактом з іншими типами говірок

¹ Прикладом яскравої нульової діалектної риси південнобессарабських українських говірок мішаного типу є відсутність у них сполучника *але*, усвідомлювана самими діалектоносцями, що зумовило появу специфічного екзоетнімію для приїжджих – *алешники*.

в межах мови; в) активізованими в цих говірках внутрішніми динамічними процесами.

Окремої уваги дослідника переселенських говірок потребує поширене в них явище трансформації (семантичної і формальної), викликаною передусім аналогією до рис контактних ідіомів, коли риса залишається ззовні такою само, або дуже схожою, і лише увага до строкатої генези говірок, високої їх динаміки, співвідношення плану форми і плану значення мовного знака дозволяє встановити нову рису, а також явище трансформації діалектних рис, не зумовлених появою нових форм і значень, але лише зміною характеру відношення риси як явища загальнонародної мови до її ідіомів. Наприклад, деякі південнобессарабські українські говірки північнобессарабської генези (Райлянка, Молодове Саратського району, Райлянка Татарбунарського району) трансформували форму генетичного *май* як засобу ступенювання (*май красивий* = *красивіший*) під впливом інтегральної для південнобессарабського ареалу комунікативної частки *мей* (*та мей* / *в'ід^мчє'нис'* – передання невдоволення, *мей* / *іди с'юдї* – звертання) на *мей* у значенні засобу ступенювання (*мей красивий*), чи *мей* розширило своє функціонування завдяки аналогії (більш активне і поширене заступає менш активне), наклавшись на *май*, і ці форми в говірках уживаються тепер як варіанти із тенденцією витіснення генетичного *май*.

Трансформацію рис, зумовлених зміною характеру відношення риси як явища загальнонародної мови до її ідіомів, можна продемонструвати такими фактами: чимало рис літературного стандарту стають рисами носіїв південно-західних чи північних діалектів (лексемі і форми на зразок *поче'кай* замість *підож'ди*, *потри' май* замість *подер'жи*, *ход'жу* замість *ход'у*, у *Бросц'і* замість у *Броск'і* послідовно уживатимуть лише новозаселені мешканці чи носії говірок новішої формації – представники мікроареалу Арцизького району).

Контакт ідіомів посилює увагу мовців до мовних рис як свого, так і контактного діалектного типу, тому, не випадково, різні дослідницькі прийоми дають різні відомості. Так, відповідаючи на питання програми, чи є у говірці частка *май*, носії мішаних говірок, що контактують з північнобессарабським діалектним типом (сс. Скриванівка, Ганнівка Тарутинського району), кажуть, що в них немає *май*, а тоді через деякий час у розмові фіксуємо (*спитайте її/її / вона май с'тарша / вона май 'біл'ше знає*). Із цих суперечливих свідчень (програми і спостереження над діалектними текстами) робимо висновок, що форми з часткою *май* як варіанти до форм із частками *це*, *трохи* все ж присутні в мікросистемах, носії яких відповідями на питальник заперечують їх існування, а заперечують вони їх наявність, усвідомлюючи, що вони більш притаманні контактним говіркам, ніж їхній.

Цікавим напрямком пошуків лінгвістів на сучасному етапі дослідження ареалу в межах державного фундаментального наукового проекту «Опис і картографування МДД – нової європейської моделі безконфліктної взаємодії різносистемних мов та діалектів» (НДР № 0116U004158; 2016–2018 рр., керівник проекту – директор Інституту української мови НАН України проф. П.Ю. Гриценко), серед результатів якого *Атлас українських говірок МДД* (Колесников 2016), низка навчальних посібників (Делюсто 2016; ГДМДД), монографій (Колесник 2018;

Kiseolar 2018), конференцій із збірниками наукових праць (*Збереження і розвиток української мови в лінгвально неоднорідних регіонах України*, жовтень 2017 р.), виявилися говірки новішої формації, яким було присвячено кілька магістерських робіт (М.М. Парпуланської, *Українська говірка полімовного с. Надєждівка Арцизького р-ну Одеської обл.*; О.Б. Ропотин, *Динаміка бойківського діалектного типу української мови в ініодіалектному середовищі*, 2018 р. та ін.).

Таким чином, досвід вивчення новожитніх, латеральних, полілінгвальних і полідіалектних ареалів дозволяє удосконалити, розширити методологію діалектологічних досліджень, дає нові цікаві лінгвістичні факти, уможлиблює заповнення ареальних лакун, вірогідне відбиття усієї території поширення національних мов, а не лише їх типового старожитнього простору.

Література

- АУМ, *Атлас української мови* [Atlas ukraïnskoi movy], Київ 1984, 1988, 2001.
- Баранникова Л.И. [Barannikova L.I.] (1975), *Говоры территорий позднего заселения и проблема их классификации* [Govory territorij pozdnego zaselenija i problema ich klassifikacij], «Вопросы языкознания», № 2, с. 22–31.
- ГДМДД, *Гене́за і динаміка діалектів межиріччя Дністра і Дунаю* [Henezia i dynamika dialektiv mezhirichchia Dnistra i Dunaiu], упор. А.О. Колесников, М.С. Делюсто, П.Д. Кісеолар [упор. А.О.Кolesnikov, M.S. Deliuisto, P.D. Kiseolar], Ізмаїл 2017.
- Гриценко П.Е. [Hrytsenko P.Yu.] (1980), *Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западностепных говоров* [Henezis i semanticheskaia struktura selskokhaziaiskoi leksyky ukraïnskykh zapadnostepnykh hovorov], Киев.
- Гриценко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2006), *Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети)* [Mezhirichchia Dnistra i Dunaiu u svitli lnhvistichnoi heohrafii (stan i priorytetu)], «Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету», вип. 21, с. 3–16.
- Гриценко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2007), *Говірка* [Hovirka], [в:] *Українська мова. Енциклопедія* [Ukrainska mova. Entsyklopediia], Київ, с. 105.
- Гриценко П.Е. [Hrytsenko P.Ye.] (2013), *Грамматический портрет диалекта* [Hrammatischenkii portret dialeкта], «Исследования по славянской диалектологии», вып. 16, с. 9–36.
- Делюсто М. [Deliusto M.] (2016), *Українська наддунайська говірка: збірник діалектних текстів* [Ukrainska naddunajska hovirka: zbirnyk dialektnykh tekstiv], Ізмаїл.
- Дроздовський В.П. [Drozdovskij V.P.] (1962), *Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області)* [Ukrainski hovirky Bessarabskoho Prymor'ia (na materialii obstezhennia Sapatskoho, Tamarbynaskoho ta Bilhorod-Dnistrovskoho raioniv Odeskoi oblasti)], Одеса.
- Заворотна Т.П. [Zavorotna T.P.] (1967), *Лексика українських наддунайських говірок* [Leksyka ukraïnskykh naddunaiskikh hovirok], Ужгород.
- Жирмунский В.М. [Zhirmunskii V.M.] (1976), *Общее и германское языкознание* [Obschhee i germanskoe jazykoznanie], Ленинград.

- Колесник В.О. [Kolesnyk V.O.] (2018), *Говірка с. Городне (Чійішія). Бесарабія. Словник* [Hovirka s. Horodne (Chiishchiia). Besarabiia. Slovnyk], Одеса.
- Колесников А.О. [Kolesnykov A.O.] (2016), *Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю* [Atlas ukrainskykh hovirok mezhirichchia Dnistra i Dunaiu], Ізмаїл.
- Матвіяс І.Г. [Matviias I.H.] (1970), *Картографування причорноморських українських говорів* [Kartohrafuvannia prychornomors'kykh ukrains'kykh hovoriv], [в:] *Праці XIII республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 134–141.
- Муқан А.М. [Mukan A.M.] (1960), *Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості* [Ukrainski naddunajski hovirky. Fonetyko-hramatychni osoblyvosti], Глухів.
- Никонов В.А. [Nikonov V.A.] (1983), *Оптимизация методов ареальной лингво-этнографии* [Optimizacija metodov arealnoj lingvo-etnografii], [в:] *Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос)*, Ленинград, с. 18–24.
- Kiseolar P. (2018), *Reflexii lingvistice ale românofonilor din Delta Dunării*, [в:] *Istorie și civilizație de-a lungul Dunării de Jos. Culegere de studii dedicate zilei internaționale a fluviului – 29 iunie*, Brăila – Ismail – Cahul – Galați, с. 445–450.